

Folkloristika Tartu ülikoolis 1941–1944: eriala järjepidevuse küsimus

Tiiu Jaago

Tartu Ülikooli Kultuuriteaduste Instituudi
eesti ja võrdleva rahvaluule kaasprofessor
tiiu.jaago@ut.ee

Teesid: Artiklis heidetakse pilk rahvaluulealasele tegevusele Tartu ülikoolis ajavahemikus 1941–1944. Hoolimata professuuri puudumisest ja üliõpilaste vähesusest erialane õppetöö siiski toimus. Sellest tõdemusest lähtudes arutletakse katkestuse ja järjepidevuse omavahelise seotuse üle, seda nii rahvaluuleõpetuses kui ka teadustöös üldisemalt. Ilmneb, et katkestused tulevad enam esile institutsionaalsel tasandil, järjepidevus aga erialases tegevuses. Teadusajaloo-alastes käsitlustes eelistatakse Saksa okupatsiooni aegsest tegevusest kas vaikida (kui käsitlus on üles ehitatud poliitilistele võimuperioodidele), anda sellest ülevaade hetkel kehtiva (nõukogude) võimu ideoloogiaga kohandatud viisil või leitakse võimalus ideoloogiat ning riigivõimupiire vältida, iseloomustades teadlase tööd neutraalsest kronoloogiast lähtudes. 20. sajandi lõpul on ilmne, et teadusajaloo kirjeldatud esitamisviisid viivad eraldiseisvalt kas lünkliku või lihtsustatud tõlgendusteni. Küsimus on, kuidas käsitleda poliitilis-ideoloogilisi ja teadlaste tööpetsiifikast tulenevaid aspekte nende omavahelises koosmõjus. Tartu ülikooli rahvaluule-õpetusega seoses jõutakse järelduseni, et riigi tegevus institutsioonide rajamisel ja kujundamisel loob erialale tegevusraamid ja -ulatuse. See arengujoon on hästi kirjeldatav katkestuse- ja järjepidevuse kontseptsiooni kasutades. Samas folkloristide tegevus (nagu ka rahvaluule õppimine ja õpetamine) on järjepidev, hoolimata võimaluste olemasolust või iseloomust ja üliõpilaste arvust.

Märksõnad: August Annist, eesti ja võrdleva rahvaluule osakond, rahvaluuleteaduse ajalugu, Saksa okupatsioon, Tartu ülikool

Rahvaluule professionaalse uurimise algus Eestis seostub kahe olulise institutsiooni asutamisega: 1919. aastal rajati Tartu Ülikooli juurde eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool ning 1927. aastal alustas Eesti Rahva Muuseumi juures küllalt iseseisvana tegevust Eesti Rahvaluule Arhiiv. Siinses artiklis vaadeldakse ühte seni varju jäänud peatükki õppetooli ajaloos.¹ Küsimuseks on, kuidas tõlgendada rahvaluule õppealal ajavahemikus 1941–1944 toimunut. Senine rahvaluuleprofessor Walter Anderson (1885–1962) lahkus Eestist 1939. aastal. Tema ülesanded võttis enda kanda Eesti Rahvaluule Arhiivi juhataja Oskar Loo-rits (1900–1961). Ta oli oma põhitöö kõrvalt olnud õppejõuametis 1927. aastast

alates ning jäi eriala juhi rolli ülikoolis täitma ka nõukogude võimu esimesel aastal ning Saksa okupatsiooni alguses (EAA.2100.2.573). Ent tema oli Tartus kuni 1942. aastani, lahkudes okupatsioonija lõpul Eestist sootuks.² Looritsa lahkumisele vaatamata olid rahvaluuleloengud jätkuvalt õppeplaanis – neid luges August Annist (1899–1972). Kui Eestis hakkas taas kehtima nõukogude võim ja ülikool jätkas 1944. aasta novembris oma tegevust, võttis rahvaluulealal teatepulga üle Eduard Laugaste (1909–1994). Kas okupatsiooni-aastaid (eriti 1942. aasta sügissemestrist 1944. aasta kevadsemestrini) saab käsitleda rahvaluuleõpetamise katkestusena või siiski mitte? Kuidas mõista ja mõtestada katkestusi ja järjepidevusi ajas ning tõlgendustes? Seda eriti olukorras, kus teadusharu käekäiku mõjutasid poliitiliste muutuste vastasseisud.

Rahvaluuleteaduse positsioon

Rahvaluuleteadus esindab väikest eriala, mille käekäik sõltub märkimisväärselt üldisematest, sh nii riigi- kui teaduspoliitilisest hetkeolukorrast. Teadusajalooliselt on seda valdkonda mõjutanud seisusliku ühiskonna ideoloogia: 18. sajandil tähistas rahvaluule vaid talurahva kultuurilminguid. Suure mõju ja uue sisu saavutas rahvaluule rahvusliku eneseteadvuse kujundamises 19. sajandil, mil rõhutati näiteks eesti rahvalaulude väärtuslikkust Euroopa kirjanduskultuuri taustal. Eesti rahvusriigi loomine tagas ka rahvaluule õppetooli rajamise ülikooli. Tänapäeval tuleb mh esile postkolonialistlik vaade, milles fookusesse tõuseb autoritaarse võõrvõimu roll teadusharu kujunemisel-kujundamisel (Langer 2021b).

Üks peamisi võtteid, millega võim 20. sajandil on teadusarengut mõjutanud, seostub institutsioonide loomise või ümberkujundamisega: institutsiooni kas ei looda (nagu rahvaluule puhul tsaariaegses ülikoolis); või just luuakse (nagu 1919. aastal eestikeelse ülikooli tegevuse alguses); kujundatakse uutelt alustelt ümber (nagu nõukogude võimu esimesel aastal, Saksa okupatsiooni ajal ja sõjajärgsel nõukogude perioodil). Institutsioonid loovad pinnase professionaalseks rahvaluulealaseks tegevuseks, aga vajadusel võimaldavad need ka riiklikel ametkondadel teadlaste tööd kontrollida. Teiseks mõjuteguriks riigi ja teadusala vahelistes suhetes on see, mil määral ja mis vaatepunktist üks või teine eriala näikse avalikkuse silmis autoriteetne või kasulik olevat. Näiteks muistendi kui ühe rahvajutužanri erinevaid staatusi kirjeldades on Ülo Valk selgitanud, kuidas diskursiivsed ja ideoloogilised muutused “võivad tõsta žanri tõsiseltvõetavust ja retoorilist mõjujõudu, kuid võivad muistendi usutavuse ka sootuks lammutada” (Valk 2015: 542). Rahvaluule pakub ainet, mis ühelt poolt võimaldab seda eriala tagaplaanile tõrjuda, näiteks hoiakud, mille järgi

rahvaluule puhul on tegemist pelgalt minevikku kuuluva ajast ja arust nähtusega või esindab rahvaluule ebaolulist ja mitte-prestiizset arvamust nagu klatš, ebausk vms. Kuid on ka avalikke kontekste, mis võimaldavad rahvaluulet hoopis esile tõsta, näiteks seoses eneseteadvuse loomise või kinnitamisega, eripärase kujundkeele tunnustamisega vms.

Poliitiliste mõjutegurite kõrval on teadusharu kujundamisel olulised ka uurijate endi akadeemilised huvid, mida nad oma igapäevatoos püüavad rakendada. Teadusajaloo seisukohast on põnev jälgida poliitilis-ideoloogilistest teguritest tingitud ja teadlase isiklike-argieluliste rütmide omavahelist haakuvust. Näiteks Jaan Jõgever (1860–1924), kes eesti keele lektorina ja samas rahvaluule alal väitekirja kaitsnuna luges eesti keele kursuse raames süsteemselt ka rahvaluulet, on märkinud oma elu olulisemaks saavutuseks filosoofiateaduskonna loomist ja tööle rakendamist 1919. aastal:

Olen sattunud keeleteaduse sisse ja siit edasi koguni Eesti keele professori kohatäitjaks, aga arvan, et mu töö ülikooli ülesehitamisel, nii väike kui see [Peeter] Põllu töö kõrval ka on, siiski tähtsam on kui professori tegevus. (Jaan Jõgeveri päevikusissekanne 9. septembrist 1922, EKLA, f. 52, m. 6:3, l 6)

Jõgeveril on Tartu ülikooli ajaloos märkimisväärne koht eesti keele professorina (Rätsep 1979; Kingisepp 1997). Tema nii käsikirjalistest kui ka avaldatud töödest nähtub, kui kiindunud oli ta eesti kirjakultuuri, sh rahvaluulesse. Päeviku sissekanne näikse viitavat hetkele, mil tema uurijahuvi ja riiklik huvi sel määral kokku langesid, et ta näeb oma tööd edukana. Vastasel korral võiks tema elu kõrghetkedeks olla ju näiteks nii tema valimine Tartu ülikooli eesti keele lektoriks 1909. aastal või hoopis ajakirja Eesti Kirjandus loomine 1906. aastal. Tema huvist ja põhimõtetest lähtuva tegevuse õnnestumine 1919. aastal – just selles ajaloolis-poliitilises olukorras on seda märkimisväärsem, et ta tunnetab ka kohe tekkinud vastuhoovusi oma tegevusele: “Ülepea valitseb praeguses valitsuses ülikooli vastane meeleolu: ülikool on nendele rahvusvahelistele õnnelikele liig eestimeelne” (Jaan Jõgeveri päevikusissekanne 12. novembrist 1922, EKLA, f.52, m. 6:3, l 13).

Ideoloogiliste ja akadeemilisest huvist lähtuvate teaduseesmärke poimimisest folkloristikas on kirjutatud nõukogude aja algusperioodi näitel Liina Saarlo (2019) ja Kaisa Langer (2021b). Langer kasutab poliitilise ideoloogia mõju uurimiseks postkolonialismi teooriat. Ilmneb, et see sobib hästi erinevate piirkondade ja teadustraditsioonide võrdlemiseks, milles ühenduspunktiks on autoritaarse võimu ideoloogia. Saarlo piiritletud ajas ja ruumis toimunu vaatlus pakub aga mõistmise, miks asjad just nii kujunesid. Sellega seoses tuleb uurijate

roll teadusprotsessis märkimisväärselt enam esile kui postkolonialistlikust teoriast lähtuvas uurimuses. Liina Saarlo sissevaade 1950. aastate Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluulesektori rahvaluulekogumise ekspeditsioonis suunab lugeja järeltõlkes: kogunud folklorist süveneb ka poliitilis-ideoloogiliste eesmärkidega kogumistöö (leida eesti ja vene rahva häid suhteid iseloomustavat rahvaluulet) erialasse nõnda, et domineerima jääb erialatundlik aines ja lähenemisviis, seevastu ideoloogiliselt tugevam rahvaluulekoguja ei valda piisavalt folkloristikat, et suuta uurimuses domineerima panna poliitiliselt määratletud eesmärgi (vrd Saarlo 2019: 31–32, 39–41). Nii Langer kui ka Saarlo kirjeldavad 1940. aastate lõpul ja 1950. aastate alguses toimunud Kalevipoja-uuringute seotust vajadusega leida eesti ja vene rahvaluule ühisosa ning kinnitada eesti ja vene rahva sõprust, tuues fookusse nõukogude võimu ideoloogia osa teadustöös. Eduard Laugaste kui sündmuste kaasaegne omakorda põhjendab Kalevipoja-teema aktuaalsust kõnesoleval perioodil eesmärgiga koostada Kalevipoja teaduslik väljaanne ning varustada kommentaaridega “Kalevipoja” venekeelne tõlge. Tema tähelepanukeskmes on erialast lähtuv huvi teema vastu (Laugaste 1983: 107–108). Kalevipoja-uurimine tõusis märkimisväärselt esile 1930. aastatel ja jätkus ka Saksa okupatsiooniperioodil kirjandusprofessor Gustav Suitsu, eriti aga kirjandusteadlase ja folkloristi August Annisti töös. Nii võiks Kalevipoja-uuringute analüüs pakkuda viljaka pinnase mõistmaks uurijate huvi, riiklike ja ühiskondlike ideoloogiate ning teadusargielu omavahelisi seoseid.

Uurijahuvi ja riiklik-poliitilise ideoloogia eesmärgi kattuvust Saksa okupatsiooni ajal on etnograafide töö näitel üksipulgi käsitlenud Indrek Jääts (2022: 81–82). Ekspeditsioonil osalenud Paul Ariste vaate vadjak-ekspeditsioonidele nende järjekestvuses (1942. aastast 1980. aastani) leiab tema päevikutest (Ariste 2005). Uurija vaate analoogsele konfliktsele teadussituatsioonile pakub ka näiteks antropoloog Juhan Aul oma mälestustes (Aul 2022: 195–196).

Võib üldistada, et poliitiliste hoiakute vaheldumine loob teadusarengus langusi ja tõuse, mis omakorda põimuvad teadlaste argipäevast võrsunud tõusude ja languste vaheldumisega. Teadusajaloo käsitlustes võib uurija tähelepanukese olla kord ühel, kord teisel rütmil, tõstes esile kas pigem katkestuse (kui fookus on riigiesindajate tegevusel) või pigem järjepidevuse (kui fookus on teadlase tegevusel). Tänapäevaseid käsitlusi iseloomustab aga nende rütmide koosvaatlemine (nt Saksa okupatsiooni perioodi teaduselu käsitlustes: Russow 2021; Jääts 2022; Luts-Sootak 2023).

Katkestus ja järjepidevus: käsitlused ja tõsielu

Poliitilised kaaluksed ei võimaldanud nõukogude ajal tegelda Saksa okupatsiooniga ülikoolitööga kuigi sisukalt: ideoloogiline raam võimaldas eitava suhtumist, inimesi säästev hoiak eeldas neid teemasid mitte puutuda. Tartu ülikooli ajalugu käsitlevates aruteludes seda perioodi kas vältiti või esitleti uurija teadustöö järjepidevuse kaudu. Hulganisti leidub ülikooli tegevusega seotud käsitlusi sarjas “Tartu ülikooli ajaloo küsimusi”, mis hakkas ilmuma 1975. aastal, et valmistuda Tartu ülikooli 350. aastapäeva tähistamiseks ja ülikooli ajaloo ülevaate koostamiseks sealhulgas (Siilivask 2001). Saksa okupatsiooni perioodil toimunud ülikoolitegevust kirjeldavaid käsitlusi leidub selles sarjas 1990. aastate algusest alates. Esmalt ilmusid stomatoloogia ja kohtuartsitide instituutide tööd kajastavad artiklid (Lõvi-Kalnin & Lepasaar 1991; Kalnin 1991; Kõdar 1993). Samuti vahendati kehakultuuri alal toimunut (Mäepalu 1991). Nii Nõukogude kui ka Saksa okupatsiooni aegsete ümberkorralduste sidusa käsitluse pakub filosoofiateaduskonna näitel Sirje Tamul, andes ülevaate teaduskonna allasutuste majanduslikust seisust (Tamul 1991).

2000. aastatel ilmus artikleid, milles biograafilised käsitlused hõlmavad uuritava teadlase tegevust nii teadlase kui ka poliitiku või ideoloogina: näiteks Jüri Uluotsa õigusteadusliku ja riigitegelase töö põimumine (Järvelaid 2009), Oskar Looritsa folkloristlikud ja ideoloogilised vaated (Tasa 2009). Samal ajal esitleti teadlaste biograafiaid poliitilisi aspekte vältides, et keskenduda ainult teadlase uurimistöö ja -teemade järjepidevusele nagu näiteks ülevaate ajaloolase Hendrik Sepa või inimgeograafi Edgar Kanti tööst (Rosenberg 2009: 120; Kurs 2009: 137–138). Analoogiliselt käsitleti Saksa okupatsiooni aegset teadustööd ka nõukogude perioodil: poliitilised ajajärgud taandati apoliitiliseks, paigutades teadlase töötapid neutraalsetesse aastakümnetesse (vt nt artiklit Konstantin Ramulist: Ruutsoo 1983).

Ülikooli folkloristide (nagu ka etnograafide või keeleteadlaste) tegevust kajatavates 1980. aastatel ilmunud ülevaateartiklites on samuti valdav katkestus.³ Näiteks kirjeldab Jüri Linnus etnograafide ja üliõpilaste koostööd, liigendades vaatluse riigikorralduslike ajalõikudega. Kui Eesti Vabariigi aegse ülikooli tudengite osalust kirjeldab ta detailselt, osutades aastate kaupa nii üliõpilaste arvule kui ka nimedele, siis aastad 1940–1944 (seega nii Nõukogude võimu esimene aasta kui ka Saksa okupatsiooni aeg) jäävad vaatlusest kõrvale (Linnus 1983). Ülikooli soome-ugri kateedri tööd tutvustavas artiklis jätab Paul Ariste 1942. aasta Vadja ekspeditsiooni mainimata (Ariste 1983: 101; vrd Ariste 2005; Jääts 2022). Rahvaluuleteaduse ülevaates pakub Eduard Laugaste üksikasjalikku teavet vaid sõjajärgsete aastate töö kohta (Laugaste 1983). On huvitav, et mõneti viitab ta vaatlusaegse rahvaluulealase õppetöö

järjepidevusele, mainides professor Walter Andersoni töötamist Tartu ülikoolis aastatel 1920–1939. Ent nii toimides tekitab ta katkestuse: selle käsitluse järgi õpetati rahvaluulet Tartu ülikoolis ajavahemikus 1920–1939, ja siis uuesti alates 1944. aastast:

1944. a. oktoobris-novembris, kui taastati õppetegevus TRÜ ajaloo-keeleteaduskonnas, oli selleaegne rektor prof. Hans Kruus ette näinud ka rahvaluule eriala. Siin oli 19 aastat (1920–1939) töötanud rahvusvahelise kuulsusega, mitmekülgne, laia eruditsiooniga folklorist prof. Walter Anderson (1885–1962), kes õigupoolest andis kaaluka sisu rahvaluule õpetamisele ja uurimisele ning aitas suurendada Tartu ülikooli teaduse välismaist kuulsust. (Laugaste 1983: 105)

Kuigi Laugaste toonitab ka 1927. aastal loodud rahvaluulearhiivi osatähtsust ülikooli õppetöös, ei maini ta Oskar Looritsa rolli sõjaeelse ja -aegse õppejõuna, nagu ei tee ta ühtegi märget Saksa okupatsiooni ajal toimunud rahvaluulealase tegevuse kohta (Laugaste 1983).

Samalaadset sõja-aastate väljajäetust teadusajaloo ülevaadetest arheoloogia näitel märkab Erki Russow (2021). Tema artikkel ongi pühendatud Saksa okupatsiooni aegsele arheoloogiale. Russowi käsitluses tõuseb poliitilise katkestuse kõrval esile teaduse järjepidevus: töö ei katkenud, ühtlasi institutsionaalselt või organisatoorselt toimund muudatused ei olnud iseseisvad, vaid tulenesid vahetult eelmisel aastal, nõukogude võimu ajal tehtud muudatustest (Russow 2021: 54). Kahe võõrvõimu tehtud ümberkorralduste omavahelisest seotusest saab aimu ka akadeemiliste töötajate mälestustest. Näiteks kirjeldab etnoloog Gustav Ränk muutusi Saksa okupatsiooni alguses kui tagasipöördumist endise (normaalse) argipäeva juurde:

Vaatamata uuele okupatsioonile, mille kaugemaid sihitud me tol ajal veel ei aimanud, oli meie seltskondlik ja poliitiline atmosfäär tunduvalt kergenenud. Võisime oma siseasju korraldada jällegi nagu ennegi, diskuteerida tulevikuküsimusi ja arutada rahvuslikke probleeme, kartmata teenistusvalmis keelekandjaid okupatsioonivõimude huvides. (Ränk 2010: 310)

Tartu ülikooli õigusteaduskonna näitel kirjeldab Saksa okupatsiooniperioodi Marju Luts-Sootak (2023). Ka tema osutab tõigale, et uurijad on Saksa okupatsiooni algusaastate ülikoolitööd kirjeldanud pigem katkestusena. Kuid samas võib ülikooli töö jätkumist sõjaolukorras näha kui töötajate initsiatiivi: kuna oli teada Saksa võimude plaan eesti ülikool sootuks kaotada, prooviti seda omal moel takistada (Luts-Sootak 2023: 90). Nii kõneleb Marju Luts-Sootak ühelt

poolt töötajate kohanemisest kujunenud olukorraga ning teisalt võimuorganite vajadusest sellega teatud määral arvestada.

Samu teemasid lahkab Indrek Jääts, tuues näiteks etnograafide 1942. ja 1943. aastal toimunud ekspeditsioone Ingerimaale (Jääts 2022).⁴ Ka tema osutab teadusajalooliste käsitluste valikule: kas võtta fookusse vaid teadlaste huvi või osutada hoopis riiklikule tellimusele, mida teadlased täitsid (Jääts 2022: 64). Jääts proovibki leida vastust küsimusele, kuidas need aspektid omaaegses situatsioonis põimusid. Ta esitab seitse küsimust, millest kaks on suunatud ekspeditsiooni seotusele riikliku tellimuse ja ametkondade aktiivsusega, kaks osutasid natsionaalsotsialistliku ideoloogia mõjule nende ekspeditsioonide toimumisele, kaks küsimust omakorda teadlaste akadeemilisele aktiivsusele ja üks küsimus teadlaste ja kohalike elanike vahelistele suhetele (Jääts 2022: 61). Avades nende ekspeditsioonide tagamaad nii ajaloolisel, institutsionaalsel, individuaalsel, ideoloogilisel kui ka akadeemilisel tasandil jõuab ta muuhulgas tulemuseni, et tegurite vastastikmõju ja osakaal, mis sel ajahetkel (1942–1943) on hinnatav teatud viisil, võinuks teistsuguste ajalooliste arengute korral kaasa tuua hoopis teistsuguse hinnangu ekspeditsiooni tulemustele. Nimelt olid võimuesindus-institutsioonid huvitatud Eesti idanaabrite mitte-venelastest elanikkonnast (kes, kui palju, millisel maa-alal elavad jms), et võidu korral viia ellu oma rahvastikupoliitikat. Et võitu ei tulnud, jäi see eesmärk täitmata ja etnograafide-keeleteadlaste ekspeditsiooni akadeemilisest huvist ja asjatundlikkusest lähtunud tulemusi ei saadud kunagi ega kuidagi selle vallutuseesmärgi täitmiseks kasutada, küll aga rikastasid need ekspeditsioonid Eesti Rahva Muuseumi kogusid ja töid lisa vadja kultuuri uuringutesse (Jääts 2022: 80–82).

Kuidas avaneb sündmuste, uurimuste ja argipäevatasandil toimuv folkloristikas? Esmapilgul näib toimunud olevat senise järjepidevuse katkestus. Rahvaluuleprofessor Walter Anderson lahkus baltisakslasena Eestist 1939. aastal. Ülikoolis tema töö üle võtnud ja ühtlasi Eesti Rahvaluule Arhiivi juhataja Oskar Loorits jääb 1942. aasta vältel tasahilju ülikoolitööst eemale. Nii nõukogude kui Saksa okupatsiooni võimu kehtestamisel muudetakse ülikooli struktuuri nii, et rahvaluule iseseisva institutsioonina enam ei tegutse. Samas leidub aga ka näiteid teaduse (teadlase töö) järjepidevuse ja struktuurimuutustest tulevate katkestuste põimumisest. Näiteks kohtab seda Richard Viidalepa teenistusalases eluloos 1945. aastast: ühelt poolt tõdeb ta, et 1929. aasta maist on ta pidevalt tööl olnud Eesti Rahvaluule Arhiivis (ERA), esialgu noorem abijõuna, siis vanem abijõuna ja viimati juhataja abina. Teisalt on institutsioon, kuhu ERA kuulub, pidevalt muutunud ja nii on muutunud ka tema töökoht ja ametinimetus: 1940/41. aastal oli ta Riikliku Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna teaduslik töötaja, Saksa okupatsiooni ajal Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna koosseisu viidud Eesti Rahvaluule Arhiivi juhataja kt, 1944. aasta

sügisest Eesti NSV Riikliku Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna juhataja (EAA.2100.1.18263, l 83–84).

Võib väita, et katkestus kui teadusajaloo kirjeldamise võte tuleb esile poliitiliste raamide rõhutamises. Samas uurijate töö kirjeldustes kasutatakse pigem apoliitilist järjepidevust. 20. sajandi lõpul ilmusid vähesed tööd, kus käsitleti ühe isiku teaduslikke ja poliitilisi-ideoloogilisi vaateid ja tegevust põimunult. 21. sajandi käsitlustest selgub pigem tõsiasi, et vaatlejate küsimused teadlaste ja riigivõimu koostöö kohta võivad olla lihtsustatud. Tõsielus on tegemist keerukate otsustusprotsessidega, kus oma osa mängivad nii sünkroonsed (nt inimeste vahelised suhted) kui ka diakroonilised aspektid (nt varasemate ja edasiste arengute mõju).

Saksa okupatsiooni aeg: katkestuse ja järjepidevuse vastuolulisus

Süsteemse ülevaate Saksa okupatsiooni perioodist Tartu ülikoolis leiab “Tartu ülikooli ajaloo” III köitest, kus sellele ajajärgule on pühendatud 8-leheküljeline alapeatükk “Tartu Ülikool fašistliku okupatsiooni aastail” (Palamets 1982). Selles rõhutatakse esmalt kahte poliitilisest muutusest tingitud aspekti: esmalt, et asuti muutma nõukogude võimuaastal tehtud töökorraldusi,⁵ teiseks kõneldakse ülikooliga seotud inimestest: kes sel perioodil hukati või vangistati; kõneldakse “kodanlikest natsionalistidest”, kes endi hulgast valisid inimesi juhtima ülikooli.

Ülikooli sisulisest tööst mainitakse nõukogude aegse ülikooli diplomite tühistamist 1942. aastal. Samuti saame teada ülikooli hoonete sõjaaegsest kasutusest. Täpsemalt on kirjeldatud okupatsiooniga hõivatud alade ülikoolivõrgu kujundamisplaane, mille tõttu õppetöö ülikoolis viibis 1942. aasta jaanuarini. Esmalt lubati alustada tööd arsti-, loomaarsti- ja põllumajandusteaduskonnas, sama aasta sügissemestril said tööd alustada ka teised teaduskonnad uute õppeplaanide alusel – neis vähendati teoreetiliste ainete osakaalu (Palamets 1982: 173–174).

Ühtlasi mainib Palamets 1942. aastal kehtima hakanud ülikooliseadust, milles peale töökorralduslike küsimuste määratleti ka ülikooli töötajate ja üliõpilaste suhe riigiga (Eesti Omavalitsusega). Ülikooli astumise eeltingimuseks oli aastane riigitööteenistuse staaž Saksamaal, millega loeti võrdseks ka teenistus Saksa sõjaväes. Lisaks sellele esitab Palamets andmed üliõpilaste arvu kohta, kusjuures humanitaarainete õppijaid oli tema hinnangul märkimisväärselt vähe. “Humanitaarteaduskondades ei kutsunud ei õpetamine ega õppimine “sõjaaegsete erioppekavade” järgi esile mingit tööindu” (Palamets

1982: 175). Õigusteaduskonna näide seda Palametsa väidet ei kinnita (Luts-Sootak 2023: 108).

Vastakaid seisukohti võib leida seoses antropoloogia erialaga. Juhan Aul hindab oma mälestustes antropoloogia ja rassiteaduste õppetooli rajamist (mille idee sai alguse 1930. aastatel ja teostus 1943. aastal) kui tema ühe unistuse täitumist (Aul 2022: 194). Palamets toob antropoloogia näiteks kui okupatsioonivõimude ideoloogiast lähtuva kursuse, ühtlasi väites, et selle aine vastu üliõpilased huvi ei tundnud (Palamets 1982: 175). Palamets osutab antropoloogia-alasele tegevusele kui okupeeritud alade ümberrahvastamise eesmärki teenivale fašistliku rassiteooria propageerimisele. Aul oma mälestustes siiski välistab selle seose, rõhutades, et nii aeti segi rassiuurimine ja rassism (Aul 2022: 194–195). Kuid tuleb tõdeda, et see on näide teaduse ja poliitilise võimu ning avalikkuse omavahelistest kokkupuutepunktidest, kus ideoloogia varjutab akadeemilise vaate.

Palamets toob veel teisegi võimu ja ülikooli teadlaste koostöö näite. See puudutab mh etnograafide ja keeleteadlaste ekspeditsioone Ingerimaale, millest eelpool seoses Indrek Jäätsi uurimusega oli juttu. Palametsa järgi organiseeris rektor Edgar Kant keeleteadlastest, geograafidest ja ajaloolastest tööühma, mille ülesandeks oli ette valmistada okupeeritud alade sõjajärgne elukorraldus. Indrek Jääts ei jäta oma artiklis käsitlemata võimu eesmärke (mis ei pruukinud ekspeditsioonil osalejatele täiel määral mõistetavad või teada ollagi). Ühtlasi näitab ta armee osalust praktilistes asjades (majutus, toitlustus, liikumine rinde lähedal tagalas jms). Ka ei jää artiklis tähelepanuta ekspeditsioonist osavõtjate poliitiline meelsus. Ilmneb, et ekspeditsiooni eestvedaja Eesti Rahva Muuseumi selleaegne juht Erik Laid oli ühtlasi ka seotud põrandaaluse vastuorganisatsiooniga ja pidi vahetult enne teist ekspeditsiooni augustis 1943 Eestist põgenema, Paul Ariste aga seisis valiku ees: kas pikemat aega kestnud huvi vadja keele vastu kaalub üles sõjaväemundris Vadja külades töötamise (Jääts 2022: 66). Tugev vastuseis bolševike tegevusele, nagu ka valus kogemus nõukogude võimust võib ilmnedas Saksa-meelsuses (Jääts 2022: 82).

Veel kirjeldab Palamets ülikoolitööd segavat mobilisatsiooni. Teadustöö kohta aga ütleb ta, et see “oli okupantide kultuurivaenuliku poliitika ja sõjaaegse ainelise kitsikuse tõttu äärmiselt surutud olukorras” (Palamets 1982: 175). Palametsa käsitlusest nähtub, et võimu hallatav oli suuresti humanitaaria valdkond. Poliitilistest ettekirjutustest vaba teadustööna mainib Palamets aga arsti- ja ravimiteadlaste tegevust: akadeemilistest väljaannetest ilmus Eesti Arst, 1943. aasta suvel alustati ravimtaimede kasvatamist. Samuti tegutsesid teadlased põllumajanduse edendamisega.

On huvitav, et Palamets näeb humanitaaraladel tehtava seotust okupatsioonivõimu ideoloogiaga, samas meditsiini- ja põllumajandustegevus näib olevat

poliitikavaba. See on vastuoluline, sest samas kõneleb ta 1943. aastal välja kuulutatud teadusalade hierarhiast, kus A rühma teadusalad olid sõjaliselt tähtsad (kusjuures siia kuulusid nimelt meditsiin ja farmakoloogia ning põllumajandusega tegelevad uurimisalad). B rühma kuulusid teadusalad, mis oli olulised sõjajärgse ülesehitustöö seisukohast (need seostusid ka humanitaarvaldkondadega), C rühma kuulusid “akadeemilised põhiuurimused”, D rühma paigutusid sõjaliselt mitteolulised teemad ja selle rühma teadustööd peatati (Palamets 1982: 176; vt ka Luts-Sootak 2023: 36–37).

Üks teemadest, millel Palamets peatub, puudutab ülikooli varade evakueerimist. See küsimus kerkis päevakorda 1944. aastal rinde lähenedes: ühelt poolt kavandasid seda võimud (sel juhul taheti varad viia Eestist välja), teisalt ülikooli töötajad ise (eesmärgiga viia ülikooli varad Tartus välja, jättes need siiski Eestisse). Poliitilisest taustast ja sündmustest lähtuvas ajalookirjelduses mõjub evakueerimise korraldamise aktiivse-algataja poolena võimustruktuur. Asjaosaliste mälestustes on asi vastupidine. Näiteks Gustav Ränga järgi tõukus nii ülikooli kui muude asutuste varade evakueerimise vajadus 1943. aasta jaanuarist alanud pommirünnakutest Tartule, milles sai kannatada botaanikaaed ja hävis kunstimuuseum Laial tänaval. Võimude kavatsustest teati seevastu kui “kuuldustest” (Ränk 2010: 314–315).

Foto 1. Tartu Ülikooli botaanikaäia varemed pärast 27. jaanuari 1943. aasta pommitamist.
Foto: Tartu Ülikooli Raamatukogu fotokogu, fo.35900:13B.

Saksa okupatsiooni aega kirjeldav alalõik lõpeb hinnanguga: “fašistidega koostöös olnud või fašistliku propaganda mõju alla sattunud” õppejõud lahkusid Eestist “jõudmata ära oodata Valge laeva saabumist”. Suur osa ülikooli töötajaid jäi aga kohale, et saaks jätkata tööd Tartu Riiklikus Ülikoolis (Palamets 1982: 178).

Eelkirjeldatu annab ideoloogilisele värvile vaatamata raamid mõistmaks institutsionaalseid võimalusi okupatsiooniaegses ülikoolitöös. Selle kõrval võib leida kirjeldusi-dokumente, mis aitavad silme ette manada sõjaaegset olmet. Nii kirjeldab Palamets osalt ajalooarhiivile, osalt selleaegsete üliõpilaste mälestustele toetudes sõjaaegse argielu aspekte nagu eluase, riietus, toit ja küte (Palamets 1981). Kui jätta kõrvale käsitlust raamivad saate- ja järellaused, on tegemist empaatilise vaatega kirjeldatud aastate olmesse. Okupatsiooniperioodi argipäevast võib aimu saada ka ülikooli ruumide kasutusest: ülikoolilt taotleti ruume nii kontsertideks kui ka loenguteks või kursuste läbiviimiseks, ülikoolilt saadud load omakorda osutavad tingimustele, näiteks puud ruumide kütmiseks tuli muretseda tellijal endal (EAA.2100.13.61).

Fotod 2 ja 3. Kaks vaadet samale sündmusele: Karl Ernst von Baeri 150. sünniaastapäeva tähistamine ülikooli aulas 28. veebruaril 1942. aastal. Fotod: Karl Hintzer, Rahvusarhiiv, EFA.5.0.172407 ja EFA.5.0.172408.

Hillar Palametsa käsitlusest on leitavad faktid, mis iseloomustavad Tartu ülikooli kõnealuse perioodi tööd, ent kirjutusviis osutab nõukogude aegsele ideoloogiale näha Saksa okupatsioonis nõukogude aegse tegevuse katkestust. Katkestuse-kontseptsioon tingib ülikooli ja sellega seotud inimeste kujutamise passiivsena. Vajadust selle kirjeldusviisi järele suurendab asjaolu, et inimeste või ülikoolipoolne aktiivsus on kergesti tõlgendatav Saksa okupatsiooniaegse võimu pooldamisena. Erki Russow (2021), Indrek Jääts (2022) ja Marju Luts-Sootak (2023) pakuvad aga vaate ülikooli töötajate ning ülikooli kui institutsiooni aktiivsusele okupatsiooni tingimustes, kus osalised kasutavad nii enesearengus kui osalt ka vastupanuks legaalseid vahendeid. See vaatepunkt vähendab kinnistuvat hinnangut (kas vaadeldava ajajärgu tegevus ja tegutsesjad olid võimuga koostöö tegijad või selle võimu vastased). Esile tuleb pigem hinnangute vastuolulisus ja dünaamika.

Rahvaluule õpetamine ülikoolis: katkestused ja järjepidevus

Rahvaluule õppetool loodi Tartu Ülikooli juurde 1919. aastal, mil alustas tööd eestikeelne ülikool. Seni oli rahvaluulet loetud eesti keele lektori kursuste raames: seda aegajalt ja valikuliselt kogu 19. sajandi vältel. Sihipäraselt tutvustas rahvaluulet ja selle ala uurimusi 1909. aastal eesti keele lektoriks valitud Jaan Jõgever (Jaago 2020). Kuna tsaariaegses ülikoolis jagus rahvaluuleõpetusele kohta vaid lektori enda uurijahuvi tõttu, kuid seda vägagi marginaalses ulatuses, said eestlased rahvaluulealast haridust omandada Helsingi ülikoolis. Helsingi ülikoolis kaitses Oskar Kallas ka oma rahvalaulude alase uurimistöoga doktorikraadi (Kallas 1901). Esimese maailmasõja lõpul 1918. aastal moodustus Tartus *Landesuniversität zur Dorpat*, mis tegutses märtsi algusest novembri lõpuni (Tamul 1997). Selleaegses ülikoolis Jõgever (nagu paljud teisedki senised õppejõud) ei osalenud (Rätsep 1979: 27–28; Tamul 1997; Kingisepp 1997: 87).

Õppetooli rajamist suunasid filosoofiateaduskonna dekaanina nii Jõgever kui ka diplomaatilisele tööle suundunud Kallas (Kingisepp 1997: 87–89). Sellegipoolest tuli rahvaluule professor leida väljapoolt Eestit. Helsingi ülikooli rahvaluuleprofessori soovitusel kutsuti Tartusse Walter Anderson (Jaago 2003; Seljamaa 2007). Andersoniga koos luges rahvaluulet Matthias Johann Eisen. See ei olnud eesti ja soome-ugri filoloogia valdkonnas tavaline, et ühel erialal tegutsenuks kaks õppejõudu. Kummati selline olukord püsis rahvaluulealal nõukogude võimu tulekuni 1940. aastal: 1927. aastast lisandus korralistele õppejõududele õppeülesande täitjana Rahvaluule Arhiivi juhataja Oskar Loo-rits, ajavahemikus 1928–1932 assistendina Elmar Päss, 1935. aastast alates

hakkas rahvaluuleteemalisi kursusi lugema kirjanduse valdkonnas tegev August Annist, kes samal aastal oli kaitsnud doktoriväitekirja “Kalevipoeg eesti rahvaluules” (Jaago & Kõiva 2021; Jaago 2022: 23–26). Võib öelda, et kuigi rahvaluule ei olnud suur eriala, alustati tänu Eiseni kohal- ja valmisolekule õppetööd selles valdkonnas kohe 1919. aastal. Samal aastal valiti ka Anderson professoriks, kuigi Tartusse saabus ta 1920. aasta sügisel. 1920. aastate lõpul lülitusid õppejõutöösse senised kasvandikud Loorits ja Päss, pisut hiljem rahvaluule ja kirjanduse seoseid uuriv Annist. Nii et kui Eisen 1934. aastal suri ja Anderson 1939. aastal koos baltisakslastega Eestist lahkus, toimis ülikoolis erialaõpetus tänu uuele põlvkonnale edasi. 1940/41. õppeaastal kujundas nõukogude võim ülikooli struktuuri ümber nii, et rahvaluule erialal iseseisev institutsioon kadus, rahvaluulet õpetati kirjanduse kateedri õppekava raames (EAA.2100.5.334, l 209). Rahvaluule eriala juhiks jäi Loorits (EAA.2100.2.573, l 175; l 179). 1941. aastal muutus võim taas ning see tõi kaasa uued struktuuri-muutused ja ümberkorraldused õppetöös, mis mõneti tähendas tagasipöördumist nõukogude-eelse aja töökorralduse juurde. Rahvaluuleprofessor jäi siiski vakantseks (EKLA.2100.2.23, l 184). Rahvaluuleõpetus aga sellegipoolest ei katkenud, sest loenguid lugesid ja eksameid võtsid vastu nii Oskar Loorits kui ka August Annist. 1942/43. õppeaastal, kui ülikool pärast sõja algust taas üliõpilasi vastu võtma hakkas, Looritsat õppeülesande täitjate nimekirjas enam ei ole (EAA.2100.13.138, l 91). Rahvaluulekursusi luges Saksa okupatsiooniaja lõpuni August Annist.⁶

Ühtlasi ei õppinud seda eriala vaatlusalusel perioodil kuigi paljud, ent eksameid oli võimalik teha kõigil kolmel astmel (alam-, kesk- ja ülemastmes, kusjuures viimane tähendas ülikooli lõpetamist rahvaluule erialal). Samuti oli võimalik jätkata kraadiõpinguid ning kaitsta nii magistri- kui ka doktoritööd. Sel perioodil kaitses väitekirja läti folklorist Anna Bērzkalne (1891–1956), kes mõistagi oli alustanud oma väitekirja koostamist aastaid varem (EAA.2100.2b.9).⁷ Nõukogude võimu kehtestamisel alustas rahvaluulekateeder tööd 1944. aasta sügisel. Loorits oli selleks ajaks Eestist lahkunud, Annist tegutses kirjanduskateedris, kuid teda ootas peagi ees vangistus: 1945–1951 oli ta poliitvangina Valga ja Harku vanglas. Rahvaluule alal sai eriala juhiks 1940. aastate alguse võimumuutuste ajal ülikoolist kõrvale jäänud Eduard Laugaste. Eemalejäämise kui katkestuse kõrval sisaldub selles valikus (või asjade käigus) ka järjepidevus: Eduard Laugaste oli sõjaeelse ülikooli kasvandik ja kandis omamoodi edasi Andersoni, Looritsa ning Pässi alustatut.

Milline on siis järjepidevus ja kus on katkestused? Kui kõnelda institutsioonitasandist, siis rahvaluule õpetamise algust saab arvestada 1919. aastaga, kui õppetool rajati, ning selle katkestusega 1940. aastal, kui rahvaluule eriala paigutati kirjanduskateedri alluvusse. Kuigi Saksa okupatsiooni ajal võinuks

rahvaluuleprofessor taas tegutseda, jäi see koht täitmata. Selle katkestuse lõpuks võib pidada 1944. aasta novembrit, kui nõukogudeaegses ülikoolis alustas taas tegevust rahvaluule kateeder (Laugaste 1983: 105; EAA.5311.5.3, l 12⁸). Ent seda vaid paar aastat, sest 1947. aastal liideti rahvaluule-eriala kirjanduskateedriga. Nii jäi see 1993. aastani, mil ülikooli struktuuri järjekordselt kaasajastati ja rahvaluule õppetool iseseisvus taas (Tartu Ülikooli loengud... 1994: 100–104).

Teine võimalus on esitada rahvaluule erialaga seotud järjepidevusi ja katkestusi rahvaluuleprofessorite olemasolu või puudumisega seoses. Kuid see teeb olukorra keeruliseks, sest rahvaluule alal on algusest peale tegutsenud koos ja samaaegselt erineva ametipositsiooniga folkloristid. Meenutagem kasvõi seda, et Walter Anderson tuli Tartusse mitte 1919. aastal, vaid aasta hiljem. Tema lahkudes Tartust 1939. aastal tegutses erialajuhina edasi Oskar Loorits. Teisalt oli rahvaluule eriala ülikoolis nähtav ka perioodil (1944–1973), mil eriala juht Eduard Laugaste professori ametis ei olnud. Probleem on selles, et ametinimetused ja nende ametite esindajate rollid ei ole erinevatel võimuperioodidel ega ka aastakümnetel täpselt samatähenduslikud.

Kolmas võimalus on lähtuda rahvaluule õpetamisest erinevates olukordades ja olemasolevaid olusid arvestades. Selles vaatluses on nähtav järjekestvus. 1909. aastal alustab folkloristikaalaste loengutega eesti keele õpetamise raames Jaan Jõgever. 1919. aastal laieneb eriala professori tasemele, kus õppetööga tegeleb peale eriala juhust professori paralleelselt mitu folkloristi, 1940. aastast alates väheneb rahvaluuleeriala iseseisvus, ent ka nendes tingimustes eriala püsib üldises õppekavas kord vähem, kord rohkem ruumi saades. Vaatamata kõigele püsis jätkuvalt õppimisvõimalus kraadiõppeni välja. Kursuste süsteemilt aineõpetusele üleminekuga 1991. aasta sügissemestrist alates avarduvad rahvaluule eriala võimalused taas.

Seega nii institutsionaalse kui ka ametipositsioonist lähtuv käsitlus osutab katkestustele. Kui aga lähtuda rahvaluule õpetamisest ülikoolis, tuleb esile järjepidevus, hoolimata sellest, et ka siin on oma dünaamika (kraadiõppe võimalus sai alguse 1919. aastal; rahvaluule eriala õppijate arv on muutlik: kord on neid enam, kord tuleb kohaneda teiste eriala õppijate vajadustega). Viimane lähenemisviis lubab ka Saksa okupatsiooni ajal toimunud rahvaluulealast tegevust ülikoolis vaadelda järjepidevuse vaatepunktist, hoolimata sellest, et puudus õppetool ja eriala juhtiv professor. Samas rahvaluuleloengud toimusid (enamasti olid õppijateks teiste erialade esindajad). Ühtlasi oli rahvaluule erialal võimalik teha ja tehtigi kraaditöid.

Üliõpilased ja õppetöö Saksa okupatsiooni perioodil

Ülikooli tegevusega seotud Rahvusarhiivis talletatavad dokumendid võimaldavad pilku heita ülikooli okupatsiooniaegsele argipäevale. Nagu eelpool mainitud, algas õppetöö ülikoolis ja uute üliõpilaste vastuvõtt 1942. aasta sügisel, kuid varem said eksameid teha need, kes olid enne sõda ülikooli astunud (Luts-Sootak 2023: 92–97; Palamets 1982: 173–174). Selleks oli eelnevalt vaja end teaduskonna kantseleis eksamile registreerida (EAA.2100.5.402, l 3). 1941. aasta detsembris oli filosoofiateaduskonnas eksamisoovist teada andnud 47, 1942. aasta esimesel poolaastal – jaanuarist märtsini – 35 üliõpilast (EAA.2100.5.1012, l 1; EAA.2100.11.45, l 10). Nende hulgas on näiteks hilisemalt tuntud humanitaarid Ants Viires, Paul Alvre, Niina Raid, Herbert Salu, Ilmar Talve, Voldemar Miller.

Fotod 4 ja 5. Üleval: Tartu Ülikooli peasissekäik enne ülikooli taasavamist. Foto: Karl Hinzer, Rahvusarhiiv, EFA.5.0.172404. All: Tartu Ülikooli taasavamise aktus 29.01.1942. Kõneleb rektor Edgar Kant. Foto: Karl Hinzer, Rahvusarhiiv, EFA.5.0.172401.

Filosoofiateaduskonnas õppis vahetult enne sõda ja sõja hakul 300–400 üliõpilast. Sõja ajal vähenes üliõpilaste arv ligi poole võrra, sealjuures märkimisväärselt kahanes noormeeste osakaal (EAA.2100.11.43, l 159; EAA.2100.11.44, l 66; EAA.2100.11.47, l 85; EAA.2100.5.1012, l 16).

Tabel 1. Üliõpilaste arv filosoofiateaduskonnas 1938–1942

Aeg	Üliõpilaste arv	Neist meesüliõpilasi	Neist naisüliõpilasi
1.12.1938	371	117	254
1.12.1939	305	91	214
1.09.1941	376	115	261
31.12.1942	218	69	149
25.02.1944	189	36	153

Üliõpilaste nimekirju vaadati üle regulaarselt, sest õppijad võisid olla küll kirjas, ent õppetöös ühel või teisel põhjusel ei osalenud.

1942. aasta sügisest lubati taas uusi üliõpilasi vastu võtta: Tartu Ülikoolis pandi piirarvuks 100, kes võisid astuda kõikidele erialadele, v.a usuteadus (EAA.2100.5.1012, l 7). Siiski oli ka üks piirang: sisseastujad, nii mehed kui naised, kes olid sündinud ajavahemikus 1921–1924, said võimaluse ülikooli astuda vaid juhul, kui nad olid töötanud ühe aasta Riigitöteenistuses või kuus kuud Eesti Leegionis, Eesti julgestuspataljonis, Julgestuspolitseis, organisatsioonil Todt või Eesti Omakaitstes (EAA.2100.1012, l 7).

1942. aasta sügis- ja 1943. aasta kevadsemestril oli ülikoolis tudengeid pisut üle 2200, enamik õppis kas arsti- (520), majandus- (315) või õigusteaduskonnas (352) (EAA.2100.11.47, l 85). 1943. aasta kevadel lõpetas ülikooli 315 üliõpilast: kõige enam oli lõpetajaid õigusteaduskonnas (109), filosoofiateaduskonna lõpetajaid oli 42 ja samas suurusjärgus oli lõpetajaid ka arstiteaduskonnas (41) ning majandusteaduskonnas (38) (EAA.2100.11.46, l 105).

Märkimisväärselt palju saab õppijate kohta informatsiooni õppemaksust vabastamise nimekirjadest. Näiteks võis 1942/43. aastal filosoofiateaduskonna üliõpilastest õppemaksust vabastada 68, stipendiumi sai määrata kümnele üliõpilasele: 100 riigimarga suuruses kuuele üliõpilasele, 150 riigimarka kolmele ja 200 riigimarka ühele üliõpilasele (EAA.2100.5.1012, l 4). Vabastusi jaotati vajaduse järgi neile, kel puudus ülalpidamine. Ühtlasi ilmnes, et kes teenisid Eesti Leegionis, Saksa sõjaväes või Eesti julgestuspataljonides, ka nemad vabastati üheks aastaks õppemaksusust. Lisaks sellele ei olnud neil loengute kuulamise kohustust ja eksameid võisid nad teha neile sobival ajal (EAA.2100.5.1012, l 6). 1943. aasta sügisel õppemaksust vabastatute nimestikust leiab näiteks

Ivar Paulsoni, Herbert Salu, Ants Viirese, Aarne Vinkeli, Paul Alvre – nende kõikide puhul on tegemist majanduslike raskustega. Eraldi nimekirjas on need, kes on riigi teenistuses või sõjaväes. Nende hulgas on näiteks Kalju Leppik, sõjainvaliid Ülo Torpats (EAA.2100.5.1012, l 12-13; l 19).

Rahvaluuleksamid, sooritajad ja kraaditööd

Rahvaluule alal oli eksameid võimalik teha järgmiselt: alamastmes proseminaritöö ja lõpueksam, keskastmes seminaritöö ja lõpueksam, ülemastmes – lõpueksam (EAA.2100.5.402, l 1p; l 10). Seega oli õpinguid võimalik jätkata kõigil kolmel astmel (alam-, kesk- ja ülemastmes). Üldiselt selles filosoofiateaduskonna eksamitega seotud dokumendis eksamid nii erialati piiritletud ongi, mõnel juhul on siiski mainitud ka teemaeksameid. Näiteks etnograafias on ülemastmes vaja teha seminaritöö, lõpueksam ja osaleda muuseumitöös või välitööl (etnograafiline kirjeldus maal) (EAA.2100.5.402, l 1p).

Oskar Loorits võttis eksameid vastu 1942. aasta kevadsuveni ja veel sama aasta oktoobris. Tema eksamid toimusid Eesti Rahvaluule Arhiivi ruumides Aia tn 42 (EAA.2100.13.18, l 17–20; EAA.2100.13.138, l 91; EAA.2100.5.1008, l 7).⁹ August Annist võttis eksameid vastu 1944. aasta kevadeni, esialgu Akadeemia majas Lai tn 36,¹⁰ 1943. aastal ka ülikooli peahoones auditooriumis nr 6 (praegu ruum nr 138) ning peahoone kolmandal korrusel asunud filosoofiateaduskonna seminari ruumides (EAA.2100.13.18, l 21; EAA.2100.13.19, l 19; EAA.2100.5.1004, l 39).

Vaadeldaval perioodil oli rahvaluuleeksami sooritajaid 2–3 semestris, mõnel semestril rohkem, jäädes siiski alla 10.

Tabel 2. Rahvaluuleeksami sooritanute arv sügisest 1942 kuni kevadeni 1944

Periood	Õppejõud	Eksami-sooritanute arv	Aste	Allikaviide
1942, I poolaasta	Oskar Loorits	6	1 ülemastmes (Ilmar Talve) 4 keskastmes 7 seminaritööd	EAA.2100.5.1007, l 17; l 27; l 63 EAA.2100.5.253, l 15; l 17
1942, II poolaasta	Oskar Loorits	3	1 keskastmes 2 alamastmes	EAA.2100.5.1008, l 7 Vrd EAA.2100.13.18, l 10
	August Annist	2	ülemastmes	EAA.2100.5.1008, l 37

1943, I poolaasta	August Annist	7	3 alamastmes 2 ülemastmes 2 eelastmes	EAA.2100.5.1004, l 6; l 39 EAA.2100.5.1009, l 4
1943, II poolaasta ¹¹				EAA.2100.13.19, l 10p; l 19
1944, I poolaasta	August Annist	3	2 alamastmes 1 õpetaja- koolitus	EAA.2100.5.1004, l 6; l 39 EAA.2100.13.27, l 16 EAA.2100.13.19, l 10p

Mõistagi ei ole seda palju, seda enam, et suurem osa neist ei spetsialiseerunud rahvaluuleerialale. Samas osales Annisti rahvaluule erikursustel kümnekond, üldkursustel 20–25 üliõpilast (EAA.2100.2.23, l 159; 164; EAA.2100.13.138, l 27). Võib väita, et eriala ei õpitud varasemaga võrreldes samal määral, ent päris olematuks rahvaluuleala vaadeldaval perioodil ka ei muutunud.

Magistrikraadi omandas vaadeldaval perioodil Richard Viidalepp, töö teemaks “Eesti ohvrikivid”. Rektori vastav kinnitus pärineb 1942. aasta jaanuarist (EAA.2100.1.18263, l 74–79; l 80; l 83). 1943. aastal kaitses Herbert Salu magistrinääduse alal, ent tema uurimus “Folkloor A. H. Tammsaare loomingus” oli ositi seotud rahvaluulega (EAA.2100.5.402, l 27).

Doktoritöid filosoofiateaduskonnas tehti 11 erialal, igal erialal üks või kaks doktoranti. Hilisemast kultuuri- ja teadusloost tuttavad nimed sellest loendist on näiteks Felix Oinas selleaegse doktorinääduse teemaga läänemeresoome keeleteadusest, Pent Nurmekund romaani filoloogias, Villem Ernits slaavi filoloogias, Voldemar Vaga kunstiajaloo, Bernhard Kangro kirjandusteadusest, Marta Schmiedhelm ja Artur Vassar arheoloogias (EAA.2100.5.402, l 31). Rahvaluule alal tegelesid doktorinääduse koostamisega äsja magistrikraadi kaitsnud Richard Viidalepp ja 1932. aastal rahvalaulu “Suisa suud” uurimusega magistrikraadi saanud Lucie Vallaste (1935. aastani Põdras, 1936. aastal Jürisson, eestitatud Vallaste), kes lühikeste vaheaegade järel oli töötanud nii rahvaluule arhiivis kui ka ülikooli raamatukogus.¹² Lucie Vallaste doktorinääduse teemaks olid eesti pulmakombed, Richard Viidalepa oma aga eesti töö- ja lõbustuskombed (EAA.2100.5.402, l 23). Kumbki neist doktorinääduse kaitsmiseni ei jõudnud. Lucie Vallaste lahkus Eestist 1944. aastal. Richard Viidalepp palus nõukogude ametkonnal 24. aprillil 1945. aastal oma magistrinääduse ümber hinnata kandidaadinääduseks (nõukogude akadeemilises süsteemis esimese tasandi kraadinääduse). Tema palve jäi rahuldamata, olgugi et ülikoolist liikus see nõusolekuga järgmistesse instantsidesse edasi (EAA.2100.1.18263, l 81, l 104). Viidalepp kaitses kandidaadinääduse 1965. aastal rahvajuttude ja -jutustajate alase uurimusega, mis ilmus raamatuna 2004. aastal (Viidalepp 2004).

Lisaks õppekava järgsele tööle oli üliõpilastel võimalus osa võtta auhinnatööde konkursist. Saksa okupatsiooni ajal välja kuulutatud auhinnatööde teemade hulgas folkloristikaalaseid ei ole. Kirjanduse teema oli nii 1942/43. a kui ka järgmisel aastal “Kreutzwald ja Virumaa” (EAA.2100.13.13, l 49; l 86). Üldiselt on aga auhinnatööde teemasid huvitav jälgida, kuna osa neist (nagu ka kirjanduse oma) on ajatud. Samamoodi ei seostu selleaegse poliitikaga otseselt mitmed filosoofiateaduskonna erialade auhinnatööde teemad. Näiteks keele alal on välja pakutud vabalt valitava eesti murde häälikuloo peajooned,¹³ ajaloo teema puudutab vennastekoguduse liikumist Eestis 18. sajandi esimesel poolel, kunstiajaloo pakutakse uurimiseks Järvamaa keskaegseid kirikuid (EAA.2100.13.13, l 49). Neist keele- ja kunstiajaloo teemal töö teinud on saanud ka auhinna (EAA.2100.13.13, l 70). Osa teemasid on aga seotud selleaegse riigi ootuste ja taustaga (teemade esitajatekski on Eesti Omavalitsuse üks direktoriumidest). Näiteks õigusteaduskonna üks teemadest on “Eesti Omavalitsuse ülesehitus ja suhe Saksa tsiviilvalitsusega”, 1943. aasta üks võidutöid on kirjutatud teemal “Noorsookaitse Saksa ja Eesti õiguse põhjal”, mis on taas Eesti Omavalitsuse pakutud teema (EAA.2100.13.13, l 61; EAA.2100.13.14, l 8). Majanduse valdkonnas pakutakse teemasid, mille raames saab uurida tööhõivet ja majandamist sõjaaja tingimustes (EAA.2100.13.13, l 64–65).

Auhinnatööde teemad kirjandus- ja keeleteaduses osutavad üheselt teadlaste huvi ja riiklike ametkondade huvi erisuunalisusele. Kuigi osalt on ametkondade poolt pakutud teemad neutraalsed (nt Tartu linnavalitsuse teema “Kas kohalike olusid arvestades tuleks Tartumaal enam rõhku panna kartuli- või lina- kasvatusele?”, EAA.2100.13.13, l 62), on need silmahakkavalt rakenduslikud, erinevalt näiteks Virumaa ja Kreutzwaldi seoste või mõne murde häälikuloo analüüsi eeldavast teemast.

August Annist

Saksa ajal rahvaluulet lugev õppejõud August Annist sai 1941. aasta alguses, nõukogudeaegses ülikoolis TRÜ kirjanduskateedri dotsendi kohusetäitjaks. Uue võimu ajal, 1942. aasta kevadel, taotles August Annist ülikoolilt stipendiumi, et lõpule viia uurimus “Kalevipoeg kui kunstiteos”. See taotlus ka rahuldati (EAA.2100.2.23, l 159–160). Sama aasta sügissemestril määrati ta kirjanduse dotsendiks ning kirjandusainetele lisaks luges ta Laijal tänaval asunud Teaduste Akadeemia maja suures saalis paarikümnele üliõpilasele ka kaks tundi nädalas kursust “Valitud peatükke eesti rahvaluulest” (EAA.2100.2.23, l 159, l 164; l 167; EAA.2100.13.138, l 27). 1943. aasta kevadel luges ta taas Teaduste Akadeemia suures saalis kursust “Kalevipoeg ja rahvalaulud”, kus osavõtjaid

oli kümme kuni kaksteist (EAA.2100.2.23, l 173; EAA.2100.13.138, l 79). Semestri lõpul, 1943. aasta mais palus Annist ülikoolilt liikumisluba välitöödeks Viljandi- ja Harjumaal selgitusega, et “täites õppeülesandeid rahvaluule alal” peab ta tegema ka rahvaluulealaseid välitöid. Oma töö teemaks märgib ta selles avalduses Kalevipoja (EAA.2100.2.23, l 177). 1943. aasta sügissemestril on tal taas kaks tundi nädalas loengud “Valitud peatükke eesti rahvaluulest” ja lisaks üks tund nädalas rahvaluule proseminari, kevadesemestril 1944. aastal taas “Valitud peatükke” (EAA.2100.2.23, l 180; l 184).

Kes oli August Annist ja milline oli tema seos Tartu Ülikooliga? Kolga-Jaani kihelkonnas Leie külas 16. (28.) jaanuaril 1899. aastal sündinud August Annist (1936. aastani Anni) asus ülikooli õppima 1919. aasta oktoobris. Avaldusega koos esitatud dokumendist selgub, et ta osales Vabadussõjas 2. jalaväe 11. roodis, sai 1919. aasta märtsis haavata ning oli avalduse esitamise ajal ülikooli haavakliinikus ravil. Haigusest tulenevalt on ta saanud 1920. aasta detsembris tunnistuse sõjaväekohustusest vabastamise kohta. Ühtlasi tasus Eesti Vabariik tema kui Vabadussõjas haavata saanu õppemaksu (EAA.2100.1.432, l 2–15; l 20.) Esialgu (1919–1920) pühendus ta läänemeresoome keeleteaduse, psühholoogia ja loogika kursuste läbimisele (EAA.2100.1.432, l 17), ning detsembris 1923. aastal omandaski ta tööga “Kolga-Jaani murde peajooned” magistrikraadi eesti keele alal. Samas on ta läbinud keskastmes kirjanduse ja alamastmes rahvaluuleained (EAA.2100.1.432, l 27). Järgmisel. 1924. aasta kevadel esitas ta ülemastme (*laudaturi*) töö kirjanduse alal – “Kreutzwaldi “Paari sammukese” algupära” (EAA.2100.1.432, l 46). Eesti rahvaluule valdkonnast on ta 1921. aastal teinud eksamid prof Walter Andersonile võrdlevast muinasjutu-uurimisest ja rahvaluuleteaduslikust arhiivist, prof M. J. Eisenile aga eesti mütoloogiast, Kalevalast ja Kalevipojast (EAA.2100.1.432, l 31 p). Nii oli Annist 1920. aastate keskpaigaks jõudnud Kreutzwaldi- ja “Kalevipoja”-uuringuteni nii rahvaluule kui ka kirjanduse kaudu. Annisti doktoriväitekirjaks sai “Fr, R, Kreutzwaldi “Kalevipoeg” I osa “Kalevipoeg eesti rahvaluules”.¹⁴ Töö kaitsmisele lubamiseks vajalikus arvustuses sõnas Walter Anderson muu hulgas tunnustavalt: “Väga sisukas, põhjalik ja metoodiliselt rahuldav uurimus [---]” (EAA.2100.1.432, l 52). Puudustena tõi Anderson esile käsitluse laialivalguse ning lüngad allikmaterjali ammendavas kasutuses. Sellegipoolest pidas ta uurimust kaitsmisele lubamise vääriliseks (EAA.2100.1.432, l 53). Tema arvamusega ühines ka selleaegne kirjandusprofessor Gustav Suits. Arvustus on dateeritud 30. aprillil 1935. Arvustatav töö ilmus 1934. aastal Tartu ülikooli toimetiste sarjas (Anni 1934). Selleks hetkeks oli Annist “Kalevipoja” ja Kreutzwaldi teemaga tegelenud kümme aastat.

Foto 6. August Annist, 1937. Foto: Eesti Kirjandusmuuseum, EKLA, A-2:112.

Väitekirja kaitsmine toimus 29. mail 1935. aastal kell 12 ülikooli aulas. Ametlikeks oponentideks olid nii folklorist Walter Anderson kui ka kirjandusteadlane Gustav Suits. Kaitsmine toimus filosoofiateaduskonna nõukogu ees: dekaan prof Pärtel Haliste, nõukogu liikmeteks olid keeleteadlased Julius Mägiste ja Ants Oras, ajaloolased Hans Kruus, Peeter Treiberg (Tarvel), Harri Moora, Hendrik Sepp ja Artur Vassar (sekretär) ning psühholoog Konstantin Ramul (EAA.2100.1.432, l 56). Eduard Laugaste meenutas seda kaitsmist kunagi meie omavahelises vestluses. Ta väitis, et kuni kaitsmise lõpuni ei olnud selge, kas

Annist saab doktorikraadi kirjanduse või rahvaluule alal. Oli ju Annist kirjanduse magistrina saanud uurimisspendiume eesti ja võrdleva kirjanduse alal, samuti oli ta lugenud 1929. aastast alates abiõppejõuna loenguid romantismi perioodi kirjandusest ja esteetikast ning kinnitatud abiõppejõuks just kirjanduse õppetooli juurde (EAA.2100.2b.4, l 5; l 21; EAA.2100.1.432, l 55). Annist sai filosoofiadoktori kraadi rahvaluule alal (EAA.2100.1.432, l 57). Ometi on Ülo Tedre sedastanud, et Annist sai esimeseks kirjandusteaduse doktoriks, pidades “esimese” all silmas eestikeelse ülikooli kasvandikke (Tedre 2005: 14). See on taas viide tõsiasjale, et Annisti uurimused paigutusid kirjanduse ja rahvaluule uurimise piirimaile, mistõttu peeti teda ositi kirjandus-, ositi rahvaluuleteadlaseks. Tedre tsiteerib samas Annisti 1962. aastal tehtud kokkuvõtet: ““Liikudes rahvaluule ja kirjanduse vahemail, pole ma saanud spetsialiseeruda muule kui eeposele”” (Tedre 2005: 14).

Annist jäi pärast kaitsmist tööle eesti ja üldise kirjanduse õppetooli juurde, ent juba eelnevalt, 1934. aastal luges ta kursust “Kalevalast” folkloristlikust ja esteetilisest vaatepunktist (EAA.2100.2b.4, l 44). 1935. aasta sügisel ja 1936. aasta kevadel luges ta kursust “Eesti rahvaluule kunstiline külg” (EAA.2100.2b.4, l 56–57). Oskar Loorits on Annisti lähenemisviisi rahvaluulele enda lähenemisviisiga võrreldes esile toonud: et kui Loorits vaatleb rahvaluule sotsiaalset, kultuurilist ja psühholoogilist tagapõhja, siis Annist vaatleb selle esteetilist külge (EAA.2100.2.573, l 135; EAA.2100.2.23, l 89; Jaago 2022: 26).

Annisti habilitatsioonitööks sai 1936. aastal ilmunud “F. R. Kreutzwaldi “Kalevipoeg”” II osa (Annist 1936). Habilitatsiooniettekande “Küsimusi eesti rahvalaulude stiilist” pidas Annist 22. mail 1936. aastal. Mõni päev hiljem, 26. mail toimunud teaduskonna nõukogu koosolekul anti August Annistile *venia legendi* eesti ja üldise kirjanduse alal ning kirjanduse õppetooli juurde dotsendina ta tööle jäigi, seda ka pärast sõda 1944/45. õppeaastal (EAA.2100.2b.4, l 60–61; EAA.5311.5.3, l 11). Nii kestis see 1945. aasta 4. juunini, mil ülikooli kaadrite osakond teatas, et Annist on õpetegevusest ja tööst vahistamise tõttu eemaldatud (EAA.2100.2b.4, l 76). Vangistuseelsel, 1944/1945. õppeaastal luges Annist kursust “Eesti ja soome rahvaeeposed” kirjanduse õppekava raames, ent pärast töösuhte lõppemist võttis selles aines ülikooli ülesandel eksami vastu rahvaluuleõppejõud Eduard Laugaste (EAA.5311.5.3, l 11; l 59). Pärast kuut vangla-aastat (Annist vabanes mais 1951. aastal) elatus Annist tõlke- ja toimetustöödest kirjandusmuuseumi juures, kuni stalinliku perioodi taandudes ennistati 1957. aastal ta doktorikraad ning ta sai tööle Eesti TA Keele ja Kirjanduse Instituuti (Tedre 2005: 13–15).

August Annisti töö-elulugu osutab kõige ilmekamalt katkestuste ja järjepidevuste põimule. Ühest küljest kirjeldab Liina Saarlo Kalevipoja-teema sobivust nõukogude ideoloogia ja selleaegse võimuaparaadi tellimusega. Just sellest

vaatenurgast analüüsib ta Richard Viidalepa uurimishuvi vastloodud Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluule sektoris (Saarlo 2019). Samas Annist oli sel ajal vanglas. Ent tema huvi Kalevipoja ja teiste rahvaste lugulaulude vastu algas 1920. aastate lõpul ja kestis tema surmani 1972. aastal. Nagu artikli alguses Jõgeveri puhul, nii ka siin joonistub välja uurijahuvi ja riikliku huvi omavaheline arengudünaamika, ent Annisti puhul ei realiseeru riikliku huvi ja tema huvi kokkulangevus.

Kokkuvõte

Rahvaluulealane õppetöö jätkus Saksa okupatsiooni aastatel sellele vaatamata, et ülikooli juures ei taastatud rahvaluule-professuuri ega olnud siin ka rahvaluule-professorit. 1942. aasta lõpust jäi ülikoolitööst kõrvale ka Andersoni-järgne erialajuht Oskar Loorits. Ent 1943/1944. õppeaastal jätkas rahvaluuleloengutega August Annist. Okupatsiooni-perioodil ei puudunud ka kraadiõppurid (Viidalepp, Vallaste), kes mõistagi said toetuda sõjaelsele erialasele tugevusele.

Rahvaluule-eriala puhul ilmneb seega, et kuigi Saksa okupatsiooni aastaid ei saa vaadelda uute alguste kontekstis, on ometi nähtav, et varasem intensiivsete arengute periood pakkus pinnase jätkata hetkel olemasolevaid võimalusi kasutades. Ühelt poolt võib tõesti näha eriala kõrvalejäämist (seda nii õppetooli kui ka eriala juhi puudumise tõttu), teisalt aga jätkati senist tööd. Nii on iga teadusperiood vaadeldav diakrooniliste ja sünkroonsete tegurite koosmõjus.

Rahvaluuleteaduse ajaloo, sh rahvaluule õpetamist tutvustavates käsitlustes minnakse kõnesolevast perioodist siiski mööda. Selline valik räägib katkestusest erialase töö tõlgenduses. Mis tingib sellise käsitluse? Ühelt poolt on põhjuseks vaatlaja fookusliin: käsitlust raamib riigivõimu osalus teadustöö kujundamisel ja institutsioonide olemasolu. Teisalt tingib katkestus-vaate tõlgenduse-aegne ideoloogilis-poliitiline taust. Nõukogude perioodil koostatud rahvaluule-õpetuse (või üldse ülikooli tegevuse) ülevaadetes oli nii teadlaste kui ka eriala alalhoiu mõttes mõislik vältida Saksa okupatsiooni aegset tegevust, sest kõike sai tõlgendada nõukogude-vaenulikkusega. 20. sajandi lõpul ja praegu lisandub uurimusi, kus võetakse vaatlusse mitte pelgalt üks erialaarengut mõjutav faktor (olgu selleks siis riigivõimu esitatud ootused teadusele, võimu loodud tugistruktuur, professuuri ja professori olemasolu või hoopis isikust lähtuv teaduslik ning õppealane tegevus), vaid küsimused esitatakse eesmärgiga mõista eelmainitud faktorite koosmõju.

Eriala iseseisvuse väljakujunemise 20. sajandil tagas riigivõimu tegevus sajandi alguses, sealjuures oli määrava tähtsusega teadusinstituutide rajamine. Kuid on ka ilmne, et sellele järgnenud võimu ja teadlaste omavaheline

mõjusuhe ei ole pelgalt hierarhiline, kirjeldatav aktiivse ja passiivse rolli kaudu. Pigem on tegemist võimu ja uurija(te) tööprotsessis toimuvate rütmidega, milles on nii huvide kokkulangemisi kui ka vastasseise. Sellest vaatepunktist võib rahvaluulealast tegevust Tartu ülikoolis poliitilistest otsustest ja katkestustest ning institutsioonide olemasolust või puudumisest hoolimata tõlgendada järjepidevusena. See algas Jaan Jõgeveri süsteemset rahvaluulekäsitlust sisaldavast lektorikursusest ja sai elulise tõuke 1919. aastal rahvaluule õppetooli loomisega eestikeelse ülikooli juurde, millele lisandus Eesti Rahvaluule Arhiivi rajamine 1927. aastal. See folkloristlikku tegevust soodustanud pinnas võimaldas rahvaluule-erialal püsima jääda ka 1940. aastate alguse võimupööretes.

Tänuõnad

Artikli valmimist on toetanud Eesti Teadusagentuur (PUT 670). Tänan Kalev Jaagot, kes kogu uurimisprotsessi vältel oli valmis minuga siinseid teemasid arutama. Eriline tänu juhatuse eest otsida Oskar Looritsa jälgi Arvo Mägi mälestustest. Samuti tänan Marju Luts-Sootaki, kes, kuulnud minu huvist Saksa okupatsiooniaegse ülikoolitöö vastu, jagas lahkesti minuga oma toona veel avaldamata artiklit “Tartu Ülikooli õigusteaduskond Saksa okupatsiooni ajal...”

Kommentaariid

- ¹ Rahvaluule-alasest tegevusest Tartu ülikoolis vt lähemalt Laugaste 1983; Jaago 2003; 2019; 2020; Langer 2021a; Jaago & Kõiva 2021.
- ² Arvo Mägi kirjutab oma mälestustes, et 1943. aastal tegeles Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) ületoomisega Tartu Ülikooli juurde Richard Viidalepp, kuna Loorits oli 1942. aastal pagendatud Haapsallu. Loorits oli nimelt saatnud Soome ettevaatamatu kirja teatega, et andku “nad” “meile relvi“, ja nii sattunud ta Saksa okupatsiooni võimudega pahuksisse (Mägi 2001: 171). Tõepoolest, 1942. aasta 3. novembrist on Tartu Ülikooli majandusalahataja korraldusega määratud folkloristika osakonna (s.o ERA) kogude üleandmisega tegelema osakonnajuhataja kt Richard Viidalepp (EAA.2100.13.42, l 10).
- ³ Rahvaluuleteaduse ajaloo ülevaadetes jagub enam tähelepanu sõdade vahelisele ja nõukogude perioodile, samas Saksa okupatsiooni periood jääb muude teemade varju ka Lätis (Bula & Laime 2017).
- ⁴ Vrd Indrek Jäätsi käsitlust Vadja ekspeditsioonidest selles osalenute kirjeldustega: Ariste 2005; Ränk 2010: 311–313.
- ⁵ Töökorralduse muutus sisaldas nii tagasipöördumist Eesti Vabariigi aegse ülikooli töökorralduse juurde (mida muudeti nõukogude võimu esimesel aastal) kui ka uusi korraldusi (vrd Russow 2021: 54; Luts-Sootak 2023: 88; 105–107).

- ⁶ Sõjajärgses kirjas Julius Mägistele avaldab Andrus Saareste kahtlust, kas Loorits ei kaevanud [võimudele?] Annisti peale, “kui Annist oli pandud ülikoolis tema asemele rahvaluule loenguid lugema”, ent Mägistel ei ole fakte, et seda kahtlust kinnitada (Kingisepp 2020: 1046).
- ⁷ Anna Bērzkalne (1891–1956) on läti teenekas folklorist, sh 1924. aastal rajatud läti rahvaluulearhiivi asutaja (Treija 2017; 2019: 23–29).
- ⁸ Rahvaluulekateedri juhataja Eduard Laugaste esimesest aruandest teaduskonnale 21. veebruarist 1945 selgub, et ta alustas loengutega 20. detsembril 1944. Loengud kursusel “Sissejuhatus eesti rahvaluulesse” toimus üks kord nädalas ja osalejateks olid II kursuse tudengid (nõukogude ajal toimus õppetöö kursuste, mitte aine-süsteemis). Kavandatud loengud teemal “Soome ja eesti rahvalaul” jättis ta üliõpilaste vähesuse tõttu ära ning asendas loengud konsultatsioonidega. (EAA.5311.5.3, l 12–12p.)
- ⁹ Rahvaluulekursuste valikut ja eksamit Looritsale on kirjeldanud hilisem etnoloog Ants Viires. Ta astus ülikooli 1937. aastal, valides alamastmeks rahvaluule: “Rahvaluulet, mida õpetas baltisaksa professor Walter Anderson, peeti üldiselt kergeks täiteaineks” väidab Viires (2011: 31). Rahvaluule alamastme-eksami sooritab ta 1940. aasta kevadel Oskar Looritsa juures, kirjeldades seda eksamit kui üksikasjalikku küsitlust, mis põhines 1926. aastal ilmunud Kaarle Krohni raamatul “*Die folkloristische Arbeitsmethode*” (Viires 2011: 34). Saksa aega enda elus kirjeldab Viires kui Eesti Rahva Muuseumi perioodi: etnograafilised välitööd, 1943. aastal etnograafia ülemastme seminaritöö kirjutamine Gustav Rängale. 1944. aastal tuli aga mobilisatsioonikäsk ja teenistus politseipataljonis (Viires 2011: 43–44). Nii jäi ülikooli lõpetamine järgmisse poliitilisse perioodi.
- ¹⁰ Laial tänaval oli Teaduste Akadeemia maja, millest sõjapäevil oli filosoofiateaduskonna kasutada saali kõrval asuv ruum: “Suure kuuldesaali kõrval olev tuba tuleb sisustada lektoriumi ruumile vastavalt ja jääb filosoofia teaduskonna õppejõududele, kes seal loenguid peavad, ühiseks kasutamiseks” (EAA.2100.13.61, l 16).
- ¹¹ Rahvaluuleeksamid on välja kuulutatud, ent eksamile registreerunud üliõpilane on eksami edasi lükanud 1944. aasta jaanuarikuusse.
- ¹² Õpingute lõppemisele filosoofiateaduskonnas järgnes 1932. aastast kuni 1935. aastani töö Eesti Rahvaluule Arhiivis abitööjõuna, 1935. aasta aprillist kuni 1940. aasta novembrini ülikooli raamatukogus ametnikuna. Sellele järgnes töö äsja loodud Kirjandusmuuseumi bibliograafiaosakonnas teadurina, 1. veebruarist 1942. aastal jätkus taas ajutine töö Eesti Rahvaluule Arhiivis (EAA.2100.13.42, l 1–2). 1942. aasta sügisest likvideeriti Kirjandusmuuseum, selle bibliograafiaosakond liideti Tartu ülikooli raamatukoguga, rahvaluulearhiiv toodi aga üle Tartu ülikooli filosoofiateaduskonda (EAA.2100.13.42, l 6). Institutsionaalsete muutuste tuules liikumine muutis küll töökohti ja ametinimetusi, ent üldiselt võib Lucie Põdrast/Vallastet näha kas rahvaluuleuurija või bibliograafina.
- ¹³ Eesti murrete uurimise aktuaalsusest sajandi esimesel poolel vt Pajusalu & Viikberg 2002: 36–38.
- ¹⁴ Uurimuse II osa (“Kalevipoja“ saamislugu) ilmus 1936. aastal (Annist 1936). Uurimuse “Friedrich Reinhold Kreutzwaldi “Kalevipoeg”” kõik kolm osa ilmusid Ülo Tedre toimetatuna ja saatesõnaga varustatult 2005. aastal (Annist 2005).

Arhiiviallikad

EAA.2100 – Rahvusrhiiv, Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli arhiiv.

EAA.5311 – Rahvusrhiiv, Tartu Ülikooli arhiiv.

EKLA f.52, m 6:3 – Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kultuurilooline Arhiiv, Jaan Jõgeveri päevikud.

Kirjandus

Annist, August 1934. *F. R. Kreutzwaldi “Kalevipoeg” I. Kalevipoeg eesti rahvaluules*. Mit einem Referat: F. R. Kreutzwalds “Kalevpoeg” I. Kalevipoeg in der estnischen Volksüberlieferung. *Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis* B XXXII. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

Annist, August 1936. *F. R. Kreutzwaldi “Kalevipoeg” II. “Kalevipoja” saamislugu*. Mit einem Referat: F. R. Kreutzwalds “Kalevpoeg” II. Die Entstehungsgeschichte des “Kalevipoeg”. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

Annist, August 2005. *Friedrich Reinhold Kreutzwaldi “Kalevipoeg”*. Toimetanud Ülo Tedre. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Ariste, Paul 1983. Tartu üliõpilaste uurimisretked Ingerimaale. – Siilivask, Karl (vast toim). *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi* XIII. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 101–104.

Ariste, Paul 2005. *Vadja päevikud 1942–1980*. Koostanud Ergo-Hart Västrik. Litteraria. Eesti kultuuriloo allikmaterjale. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Aul, Juhan 2022. *Mõned reakesed, meelelahutuseks. Mälestusi aastatest 1897–1957*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Bula, Dace & Laime, Sandis (toim) 2017. *Mapping the History of Folklore Studies: Centres, Borderlands and Shared Spaces*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.

Jaago, Tiiu 2003. Kas folkloristika ja etnoloogia eraldumine sai alguse emakeelse ülikooli õppetooli loomisest? – Tiiu Jaago & Ene Kõresaar (toim). *Pärimus ja tõlgendus. Artikleid folkloristika ja etnoloogia teooria, meetodite ning uurimispraktika alalt*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 37–49.

Jaago, Tiiu 2019. Rahvaluule õpetamise alguskümnendid Tartu Riiklikus Ülikoolis. Eduard Laugaste 110. – *Mäetagused* 75, lk 117–140 (DOI:10.7592/MT2019.75.jaago).

Jaago, Tiiu 2020. Jaan Jõgeveri rahvaluuleloengud Tartu ülikoolis aastatel 1909–1911. – *Keel ja Kirjandus* 5, lk 363–381 (DOI:10.54013/kk750a1).

Jaago, Tiiu 2022. Oskar Looritsa portree Tartu Ülikoolile esitatud aruannete valguses. – *Mäetagused* 82, lk 9–34 (DOI:10.7592/MT2022.82.jaago).

Jaago, Tiiu & Kõiva, Mare 2021. Üks jälg eesti folkloristikas. Elmar Daniel Päss 120. – *Mäetagused* 79, lk 185–200 (DOI:10.7592/MT2021.79.jaago_koiva).

Järvelaid, Peeter 2009. Jüri Uluots ja Eesti Teaduste Akadeemia. – *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXXVII*. Tartu: Tartu Ülikool, lk 68–83.

Jääts, Indrek 2022. Eesti etnograafide Vadja välitööd aastatel 1942–1943. – *Tuna*. Ajalookultuuri ajakiri 2, lk 60–82.

Kallas, Oskar 1901. *Die Wiederholungslieder der estnischen Volks poesie* I. Folkloristische Untersuchung. Suomalais-ugrilaised seuran toimituksia 16 (1). Helsingi (Helsingfors): Finnischen Literaturgesellschaft.

Kalnin, Viktor 1991. Tartu Ülikooli kohtuarstiteaduse instituut 1940–1944. – *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXVI*. Tartu Ülikool läbi kolme okupatsiooni 1. Tartu: Tartu Ülikool, lk 31–37.

Kingisepp, Valve-Liivi 1997. Eesti keele professuuri algusaastad Tartu Ülikoolis. – *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXIX*. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, lk 86–93.

Kingisepp, Valve-Liivi 2020. Julius Mägiste ja Andrus Saareste erialasest koostööst paguluses kirjavahetuse põhjal. Julius Mägiste 120. – *Keel ja Kirjandus*, nr 12, lk 1033–1049 (DOI:10.54013/kk757a2).

Kurs, Ott 2009. Akadeemik Edgar Kanti teaduspärandist. – *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXXVII*. Tartu: Tartu Ülikool, lk 124–145.

Kõdar, Allina 1993. Hambaarstiteaduse e. stomatoloogiaosakond aastail 1942–1948. – *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXVIII*. Tartu Ülikool läbi kolme okupatsiooni 2. Tartu: Tartu Ülikool, lk 50–55.

Langer, Kaisa 2021a. Becoming a Folklorist in Early Soviet Estonia: Learning the Rhetoric of Socialist Research. – *Cultural Analysis: An Interdisciplinary Forum on Folklore and Popular Culture*, nr 19 (2), lk 6–33 (https://www.ocf.berkeley.edu/~culturalanalysis/volume19_2/vol19_2_2_Langer.html – 10.10.2023).

Langer, Kaisa 2021b. *Estonian folklore collections in the context of Late Stalinist folkloristics*. Dissertationes Folkloristicae Universitatis Tartuensis 31. Tartu: University of Tartu Press.

Laugaste, Eduard 1983. Rahvaluuleteadus Tartu Riiklikus Ülikoolis 1944–1982. – *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XIII*. Humanitaarteaduste arengust Tartu Ülikoolis. Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo komisjoni ja ajaloo muuseumi materjalid. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 105–118.

Linnus, Jüri 1983. Üliõpilane – etnograafiamuuseumi abimees. – *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XIII*. Humanitaarteaduste arengust Tartu Ülikoolis. Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo komisjoni ja ajaloo muuseumi materjalid. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 41–50.

Luts-Sootak, Marju 2023. Tartu Ülikooli õigusteaduskond Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944. – *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2021*. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 88–154 (<https://oes.ut.ee/wp-content/uploads/Luts-Sootak.pdf> – 10.10.2023).

Lõvi-Kalnin, Maie & Ellen Lepasaar 1991. Stomatoloogia osakonna asutamisest Tartu Ülikoolis 1942. aastal. – *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXVI*. Tartu Ülikool läbi kolme okupatsiooni 1. Tartu: Tartu Ülikool, lk 20–25.

Mägi, Arvo 2001. *Mis meelde on jäänud. Episoode ja meeolusid*. Tartu: Ilmamaa.

Mäepalu, Evald 1991. Kehakultuurikaadri ettevalmistamisest Tartu Ülikoolis Saksa okupatsiooni ajal (1941–1944). – *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXV*. Tartu Ülikool läbi kolme okupatsiooni 1. Tartu: Tartu Ülikool, lk 106–109.

Pajusalu, Karl, Jüri Viikberg 2002. Eesti murrete uurimisloost. – Pajusalu, Karl & Hennoste, Tiit & Niit, Ellen & Päll, Peeter & Viikberg, Jüri. *Eesti murded ja kohanimed*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 34–45.

Palamets, Hillar 1981. Tartu üliõpilaskonna elust-olust fašistliku okupatsiooni aastail. – *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi X*. Humanitaarteaduste arengust Tartu Ülikoolis. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 191–196.

Palamets, Hillar 1982. Tartu ülikool fašistliku okupatsiooni aastail. – Siilivask, Karl & Palamets, Hillar (koost). *Tartu ülikooli ajalugu III. 1918–1982*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 171–178.

Rosenberg, Tiit 2009. Akadeemik Hendrik Sepp (1888–1943). – *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXXVII*. Tartu: Tartu Ülikool, lk 108–123.

Russow, Erki 2021. Eesti arheoloogia ideoloogiate ristteel. Rahvusteadus 1940. aastate esimesel poolel kommunistliku ja natsionaalsotsialistliku võimu tuultes. – *Tuna. Aja-lookultuuri ajakiri* 3, lk 53–73.

Ruutsoo, Rein 1983. Konstantin Ramuli filosoofilistest vaadetest. – *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XIII*. Humanitaarteaduste arengust Tartu Ülikoolis. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 51–59.

Ränk, Gustav 2010 [1979]. *Sest ümmargusest maailmast. Laiemasse maailma*. Eesti mälu 20. Tallinn: Eesti Päevaleht & Akadeemia.

Rätsep, Huno 1979. 175 aastat eesti keele õpetamist Tartu ülikoolis. – *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi VII*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 27–42.

Saarlo, Liina 2019. Kalevipoeg ja Dobrõnja. Rahvaluule kogumisest Alutagusel 1950. aastatel. – Kalmre, Eda (toim). *Pildi sisse minek. Artikleid välitööde alalt*. Tänapäeva folkloorist 11. Tartu: EKM Teaduskirjastus, lk 15–58 (DOI:10.7592/TF11.Saarlo).

Seljamaa, Elo-Hanna 2007. Täiustatud tõde ehk Walter Andersoni rahvajuttude enesekontrolli seadus. – *Keel ja Kirjandus*, nr 11, lk 888–906 (<https://keeljakirjandus.ee/archive/Seljamaa.pdf> – 11.10.2023).

Siilivask, Karl 2001. *Tartu ülikooli ajaloo saamisloost*. – *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXXI*. Tartu Ülikooli Ajaloo Muuseumi materjale. Tartu: Tartu Ülikool, lk 182–188.

Tamul, Sirje 1991. Tartu Ülikooli Filosoofiateaduskonna allasutuste ainelisest olukorrast aastail 1940–1944. – *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXV*. Tartu Ülikool läbi kolme okupatsiooni 1. Tartu: Tartu Ülikool, lk 52–70.

Tamul, Sirje 1997. *Landesuniversität Tartus 1918. aastal*. – *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXIX*. 75 aastat Eesti ülikooli Tartus. Tartu: Tartu Ülikool, lk 67–79.

Tartu Ülikooli loengud ja praktilised tööd 1993/94. Tartu: Tartu Ülikool, 1994 (<http://hdl.handle.net/10062/55579> – 12.10.2023).

Tasa, Monika 2009. Elulähedane akadeemik Oskar Loorits. – *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXXVII*. Tartu: Tartu Ülikool, lk 84–107.

Tedre, Ülo 2005. Saateks. Autorist ja tema tööst. – Annist, August. *Friedrich Reinhold Kreutzwaldi "Kalevipoeg"*. Toimetanud Ülo Tedre. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 5–20.

Treija, Rita 2017. Towards International Scholarship: Anna Bērzkalne and Early Years of the Archives of Latvian Folklore. – Bula, Dace & Laime, Sandis (toim). *Mapping the History of Folklore Studies: Centres, Borderlands and Shared Spaces*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, lk 274–292.

Treija, Rita 2019. A Folklorist in the Soviet Spotlight. – *Journal of Ethnology and Folkloristics* 13 (2), lk 16–32 (DOI:10.2478/jef-2019-0011).

Valk, Ülo 2015. Kui muistendist saab fiktsioon. Žanriajaloolisi märkusi. – *Keel ja Kirjandus* 8–9, lk 541–555 (DOI:10.54013/kk694a2).

Viidalepp, Richard 2004. *Eesti rahvajuttude laadist, funktsioonist ja jutustajatest*. Sator 4. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi rahvausundi tööruhmn (<https://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/sator/sator4/sator4.pdf> – 12.10.2023).

Viires, Ants 2011. *Läbi heitlike aegade. Tagasivaateid minu eluteele*. Tartu: Ilmamaa.

Summary

Folkloristics at the University of Tartu in 1941–1944: Continuity of the discipline

Tiiu Jaago

Associate Professor

Department of Estonian and Comparative Folklore

Institute of Cultural Research, University of Tartu

tiiu.jaago@ut.ee

Keywords: August Annist, Department of Estonian and Comparative Folklore, history of folklore research, German occupation, University of Tartu

The article looks at the teaching of folklore at the University of Tartu during World War II and the German occupation. It covers three academic years, from the autumn of 1941 to the spring of 1944. In previous studies, the period under review has been presented as a disruption: these years were either ignored altogether or described as an aberration in the development of the Soviet university. Yet it is noticeable that, when discussing the contribution of scholars whose professional biography also covers this period, their work is presented in the context of years, not political periods. All three approaches are characterised by the ideology of an authoritarian state: if research done during the German occupation was spoken of positively, it could be interpreted as anti-Soviet.

Therefore, this topic – the everyday life of the University of Tartu during the German occupation and the war – is expected to become relevant. The gap in knowledge needs filling. Was there any activity in folklore at all during this period?

The Chair of Folklore was established at the University of Tartu in 1919, when the Estonian-language university was opened. In the Tsarist era (1802–1917), studying the Estonian language and culture was possible in lectureship courses only. Jaan Jõgever (1860–1924) systematically taught folklore as part of the lectureship course from 1909. In 1919, Jaan Jõgever became the dean of the Faculty of Philosophy and one of the leading architects of the structure of the chairs of the Estonian language, culture and history at the university. Walter Anderson (1885–1962), an alumnus of Kazan University, who was already internationally renowned, was invited to the post of professor of folklore. In parallel, courses in Estonian folklore were taught by M. J. Eisen (1857–1934), who had previously worked as a pastor but, as a folklore collector, was a good expert on Estonian folklore. After Eisen died and Anderson left Tartu (in the course of the *Umsiedlung* in 1939), three alumni of the Estonian-language university engaged in teaching: Oskar Loorits (1900–1961), Elmar Päss (1901–1970), and the literary scholar August Annist (1899–1972). Elmar Päss moved to Tallinn at the end of the 1930s. Oskar Loorits, who was also the director of the Estonian Folklore Archives, became in charge of the chair. Due to conflict with the German occupation authorities, he could not continue working at the university at the end of 1942. However, folklore-related activities at the university continued: literary scholar August Annist delivered lectures and gave examinations in the specialisation. In autumn 1944, when the Soviet university reopened, Eduard Laugaste became the head of the Chair of Folklore. Annist continued as a lecturer of literature but was arrested in the early summer of 1945 and spent the next six years as a political prisoner. After he was released, he did not return to the university.

This excursus reveals that, despite favourable and unfavourable circumstances, the teaching of folklore at the university that had started in 1909 was not discontinued during the war. However, it also shows that in the first half of the 20th century the government's role was decisive in shaping the independence of the discipline by establishing the institutions. Today, it is important to analyse the development of the discipline, considering the interactions between the state, the institutions and the researcher(s), to gain a complete picture.

Tiiu Jaago (PhD) on Tartu Ülikooli kultuuriteaduste instituudi eesti ja võrdleva rahvaluule osakonna kaasprofessor. Peamisteks uurimisvaldkondadeks on regilaul (laulu kujundkeel ja lutraditsiooni sotsiaalajalooline taust); pärimuslik ajalugu (suguvõsa suulised ajalood, rahvapärased ajaloopildid, migratsiooni- ja mitmekultuurilisuse kogemus, tõsielulugude trauma keel); Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu.

Tiiu Jaago (PhD) is Associate Professor at the Department of Estonian and Comparative Folklore, Institute of Cultural Research, University of Tartu, Estonia. Her main fields of research include the early Estonian folksong (figurative language, socio-historical background of song tradition), oral history (family histories, folksy views of history, migration, and multicultural experience), and history of Estonian folklore research.

tiiu.jaago@ut.ee